

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 118 1997

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Claes Ahlund (recensioner)

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,

Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Redaktionen tackar de professorer i ämnet som verkat som referenter under en tvåårsperiod:

Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Eva Hættner Aurelius, Ulla-Britta Lagerroth och Thure Stenström.

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Samtliga insända uppsatser granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall lämnas först i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows, Word for DOS eller Word Perfect.

ISBN 91-87666-12-x

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Gotab, Stockholm 1998

enligt Friberg i en språkuppfattning som har slående likheter med Wittgensteins, låt vara att det inte finns några explicita hänvisningar till denne. Liksom Wittgenstein vill Linde plädera för en antipsykologisk, semibehavioristisk språksyn i vilken språket tänkes frigjort från unika, ”inre” eller psykiska innehåll. (s 141ff)

Denna av Wittgenstein inspirerade språksyn vill Linde återfinna i Ahlins romanestetik. Sedd med Lindes ögon skulle Ahlins uppgörelse med den traditionella illusionromanen kunna uppfattas som en parallell till den sene Wittgensteins uppgörelse med bildteorin. Den skulle alltså innebära ett tillbakavisande av en korrespondensteori om språket. (s 141f)

Samma outtalade anknytning till Wittgensteins språkfilosofi finner Friberg några år senare i en annan diskussion om Ahlins estetik. Det är den debatt – med deltagande av dåvarande *BLM*-redaktören Lars Gustafsson och de båda litteraturvetarna Sven Linnér och Victor Svanberg – som senare trycktes i *Ord och Bild* 1962:2. (s 141ff)

Den outtalade anknytningen till Wittgensteins språkfilosofi presenteras i denna debatt av Lars Gustafsson. Genomgående ställer han samma språkfilosofiska frågor kring Ahlins romankonst som Linde, men han ser författarskapet ur ett annat perspektiv. Det som Gustafsson framför allt fokuserar är omöjligheten att i språket återge det unika och partikulära. Med detta som utgångspunkt ifrågasätter han det som han uppfattar som det centrala projektet i Ahlins romankonst – hans paradoxala försök att återge det mystiska – d v s det unika och partikulära – i språkliga termer. I tydlig men outtalad anslutning till Wittgenstein hävdar Gustafsson att detta inte låter sig göras, eftersom språkliga uttryck med nödvändighet är generella och därför saknar möjlighet att återge det tillfälliga. (s 143–147)

Fribergs intressanta utblickar över det intellektuella landskapet i det sena 50-talets och det tidiga 60-talets Sverige tillhör det mest givande i hans 619 sidor långa avhandling. Tillsammans med de mest vederhäftiga partierna i de uppslagsrika romananalyserna ger de så pass mycket av substans åt undersökningen, att den trots sina många och iögonfallande brister ter sig läsvärd.

Torsten Rönnerstrand

Jakob Christensson, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning*. Stockholm 1996 (diss. Lund).

Jakob Christenssons avhandling bär undertiteln *Studier i svensk upplysning*. Med tanke på den debatt som hållits vid liv, alltsedan Tore Frängsmyr 1987 förklarade att någon svensk upplysning värd namnet knappast funnits, är det med vissa förväntningar som läsaren ger sig i kast

med denna avhandling. Ska författaren kunna ge en klar definition av vad den svenska upplysningen innebar, ska vi återfå den upplysning som det under en tid verkade som om vissa forskare ville förmena oss?

Avhandlingen består av sex delstudier som samlats upp i tre delar. Varje del består av ett översiktskapitel och ett biografiskt kapitel, där en upplysningspersonlighet presenteras. Tillsammans omfattar de sex studierna en tidsperiod från tidig frihetstid till Karl Johan-tid. I första delen fokuseras den lärda upplysningen, i den andra 1790-talets radikaler, medan den tredje uppehåller sig vid upplysningen på 1800-talet ”då en angelägenhet för i första hand den vittra upplysningens sista representanter”. (s. 10) Redan i detta ligger ett överraskningsmoment. En upplysning som räcker flera decennier in i 1800-talet stämmer just inte överens med den periodisering som den svenska historieskrivningen hittills tillhandahållit.

Det är ganska disparata kapitel som fogats samman i avhandlingen. I inledningskapitlet ”Gryning” studeras begrepp som filosof/i/ och nytta och de svenska prästernas roll för spridningen av upplysningsgrundade tanke-sätt framhålls. En tämligen översködlig massa av mer eller mindre framträdande upplysningsmän skymtar. För kvinnornas frånvaro ursäktar sig författaren i förordet. (s. 8) De fortsatte att leva som omyndiga när upplysningen enligt det kantska preceptet förklarar männen myndiga. Bland dessa ”upplysta” män finns Per Olof von Asp, vars utopiska framtidsroman på närmare ettusen sidor här nedkortats till knappt två sidor, som får inleda kapitlet. Vi möter Carl Fredrik Fallén, blivande botanikprofessor, som natten före en tentamen i botanik hänger sig åt läsning av *La nouvelle Héloïse*. (s. 26) Det svenska ställs mot det franska. ”Svensk esprit philosophique” var förvisso inte detsamma som ”Franska lösaktigheter”. (s. 26, 36) Där är de alerta linnelärjungarna Per Kalm och Peter Forsskål. Apropos dem konstateras att ”[o]rden upplyst och upplysning slank in i snart sagt alla sammanhang”. (s. 25)

Följande kapitel, ”Encyklopedisten”, är en väl genomförd studie av C.C. Gjørwells havererade encyklopediprojekt. Det har tidigare varit publicerad separat (*Lychnos* 1993). Här finner man analyser av marknadsföringen, av den geografiska spridningen och av den sociala sammansättningen av prenumeranterna på *Encyclopedie, eller Fransyskt och Svenskt Real- och Nominal-Lexicon*. (s. 67) Denna studie har en del gemensamt med Robert Darntons bokhistoriska undersökningar. Robert Darnton gav oss den stora berättelsen om den franska encyklopediens öden. (*The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie 1775–1800*, 1979) Boken om den franska encyklopedins förvandlingar: yttre (format, typografi) och inre (artiklarnas omredige-

ring, censurering) tillhör i dag de klassiska texterna i bokhistoria. Men om berättelsen om den franska encyklopedin blev en historia om lyckade satsningar och framgångsrik företagsamhet, så blev det gjörwellska projektet bara ett i raden av hans monumentala felsatsningar. Av den planerade svenska encyklopedin kom inte ut mer än en första del omfattande A–AJO, som, efter förseningar förorsakade av tryckaren Carlbohm, kunde delas ut till prenumeranterna i februari 1777. Upplagan var på inte mindre än 2025 exemplar. Eftersom den ursprungliga utgivningen byggde på det vanliga prenumerationsförfarandet kan man trots misslyckandet dra slutsatser om publiken och, som Christensson förtjänstfullt gjort, genomföra en receptionsstudie av ett verk som inte kom till stånd.

Den andra delen av avhandlingen startar med kapitlet "Medborgartid". Det är den politiserande radikala generationens 1790-tal. De unga skribenterna skapar sig sin egen plattform i en rad mestadels kortlivade tidskrifter. De står i skarp opposition mot etablissemangen, de sanktionerade diktarna och skribenterna, de som tagit plats i Akademien, trängs runt tronen och söker kungens uppmärksamhet. Det går en skarp skiljelinje mellan uppstickarna och de etablerade, de som Christensson kallar Parnassisterna. Dem känner vi, de är de kanoniserade författarna, omskrivna i varje svensk litteraturhistoria. Men de andra, de i dag ur det kollektiva minnet bortsorterade, hade i sina tidskrifter under några år ett forum för sina ofta rasande angrepp på de etablerade; de lade sig i det offentliga samtalet och krävde att bli tagna på allvar. Återigen påminns man om Robert Darnton. Christensson målar upp en situation som faktiskt kan jämföras med den franska "literary underground" som Robert Darnton med bravur frilagt. Kapitlets rubrik-sättning, "Medborgartid", bidrar ju också till att skapa associationer till de franska förhållandena även om medborgarbegreppet samtidigt utreds utifrån de antika romerska ideal som ständigt refererades till vid denna tid. Den rojalistiska civismen ger vika för republikanska rentav jakobinska ideal. (s. 140) Det är en orolig tid; den franska revolutionens utveckling följs med spänning som dock snart mer kommer att domineras av förskräckelse. I kapitlet "Journalisten" får vi lära känna en av dessa misslyckade existenser som försökte sig på att via sin penna skaffa sig ett inflytande genom att samtidigt fungera som sanningssägarer och opinionsbildare. (Tidigare publicerat som separat skrift, *Carl Fredrik Nordenskjölds förlorade illusioner*, Uggla 1994:3.) Det har lockat Christensson att, liksom flera andra tidigare, teckna ett porträtt av en man som under hela sitt liv är såväl swedenborgare som upplysningsman, en man som lyckas läsa in den franska revolutionen i Uppenbarelseboken. (s. 214) Porträttet av Nordenskjöld blir en studie i misslyckandets psykologi. Från hans egna brev, anteck-

ningar och memoarer får vi fascinerande exempel på hur tidens krav internaliseras, stöps om, och anpassas till hans eget krympande handlingsutrymme. Här reflekteras tidsandan i det enskilda livsödet, och det visar sig att tidsandan inte är odelad. Motsägelsefulla tendenser strider inom en och samma person.

Del tre innehåller avhandlingens längsta kapitel, "Biskopen". På mer än etthundra sidor följer läsaren i en böljande framställning hur biskop Anders Carlsson af Kullberg från 1830 i Kalmar med allt större resignation försöker att hävda sina redan démoderade upplysningsideal. Det visar den åldrade mannens svårigheter att finna sig tillrätta i en ny tid, där han inte längre kan känna igen sig.

Till sist återkommer ett översiktsskapitel, bokens sista. Det har kallats "Skymning". Nu menar sig Christensson ha hunnit fram till upplysningens slut. De åldrande upplysningsmännen, de som inte släppte sin ungdoms förnuftsideal satt då som konservativa bromsklossar för tiden som åter hade politiserats, men nu med nya förtecken.

Syftet med Christenssons avhandling sägs i förordet vara "att söka förstå upplysningen som en historisk företeelse i det dåvarande Sverige-Finland". (s. 5) I den kortfattade forskningsöversikt som gömmer sig i förordet nöjer sig Christensson med en snabb genomgång som knappast ger rättvisa åt de olika åsiktsbildningar som ligger till grund för den debatt angående svensk upplysning som förts de senaste åren. Efter att han konstaterat att Frängsmyr med sin genomgång i *Sökandet efter upplysningen* (1993) endast funnit "spridda inslag av upplysningstänkande (s. 6, citat från Frängsmyr 1987) förklarar Christensson att det i senare bidrag talas om "idé-komplex, reformståndpunkter eller strömningar". Det förefaller som om ett problem ligger i att det han urskiljer egentligen är ett särskilt upplysningsprojekt, men att distinktionen mellan projektet och upplysningen inte upprätthålls. Christensson vill ju skildra den svenska upplysningen, men hans anspråk på att skildra dess utveckling uppfylls knappast. Faran är att i brist på stringent definition tolkar avhandlingsförfattaren det mesta han stöter på som tecken på upplysning. Inom ett sådant upplysningsbegrepp, en sådan "löst sammansatt symbolvärld" som den amerikanske socialantropologen Clifford Geertz söker frilägga i sina studier av främmande kulturer, rymms förstås de flesta mänskliga verksamheter. Upplysning är Gjørwells tragikomiska kamp för att rädda utgivningen av ett bokverk, lika väl som Carl Fredrik Nordenskjölds inte mindre sorglustiga försök att rädda sig undan sina fordringsägare. Och upplysningen lever i den åldrande Kalmarbispens Anders Carlsson af Kullberg, som mot mitten av 1800-talet finner allt mindre gehör för sina idéer, ja, för hela sin livsstil. En

sak är i alla fall säker: Christensson, så idéhistoriker han är, ser ingalunda upplysningen som något som endast rör sig i idéernas mera lufttomma rum. Han tycks snarare mena att upplysningen manifesteras och materialiseras i enskilda individer.

I sitt förord förklarar Christensson att han arbetar som kulturhistoriker. Han redogör för sitt sätt ”att komma tillrätta med risken att antingen bara skrapa förnöjt på ytan eller fastna för esoteriska upptäckter”. (s. 9) Han rör sig hela tiden i skriftställarnas värld och arbetar efter tre linjer 1) den begreppshistoriska, 2) den sociala och geografiska, och 3) den biografiska. Högst värderar Christensson ”den inlevelsefulla biografien”. (s. 10) Vidare förklarar Christensson att ”[d]e tre biografiska kapitlen [...] sinsemellan [är] mycket olika och beskriver på ett plan en kurva mot en alltmer uttalad subjektivitet.” (s. 10) Här finns flera intressanta förklaringar som man bör ta fasta på. För det första kan man notera att Christensson använder biografien som en vetenskaplig metod. Visserligen har biografien under de senaste åren återinträtt i den vetenskapliga diskursen, där den antingen tecknar livsöden som självändamål eller används som exemplum för att belysa en företeelse, en tid el dyl. Det märkliga med Christenssons förklaring är att han ser biografien som ett sätt att levandegöra utan att tolka. Han håller fram ett livsöde för läsaren som själv lämnas att bedöma i vad mån den avtecknade personen kan uppfattas som (i detta fall) en upplysningsmänniska, alltså handlar på ett upplyst sätt, tänker och skriver upplysta tankar osv. Läsaren sätts i uttolkarens situation.

För det andra framgår det alltså att Christensson strävar mot att i sin framställning nå fram till en allt högre grad av subjektivitet. Att ett absolut objektivitetskrav aldrig kan uppfyllas ens i vetenskapliga sammanhang är de flesta humanistiska forskare väl införstådda med. Men det är ett oerhört och avgörande steg från insikten om det omöjliga i att alltid förhålla sig objektivt till att medvetet sträva mot ett subjektivt förhållnings-sätt. Författaren pekar själv på hur hans studier alltmer präglas av hans egen inlevelse. Ur vetenskaplig synpunkt blir därför Gjørwell-studien den värdefullaste av de enskilda studierna, ty där bekymrar sig författaren om akribi, där får vi en empiriskt grundad bokhistorisk översikt av bokmarknaden med dess distributionsvägar. Och som all solitt grundad forskning kan den också tjäna som underlag för fortsatt forskning.

I kapitlet ”Biskopen” har författaren tagit det där avgörande steget från en framställning grundad på vetenskapliga akribi till inlevelsefull framställning som inte gör halt inför biskop Kullbergs tankar och stämninglägen. Det kan vara fängslande, men jag skulle nog vilja hävda att biskop Kullberg inte var en person som, åter-

uppväckt i dag, omedelbart väcker en modern läsares intresse. Som avhandlingsläsare blir man också alltför konfunderad över det brott mot den avhandlingsgrensens norm som sker inom bokens pärmar. Den stora frågan vad den svenska upplysningen var, är fortfarande besvärande obesvarad. På något ställe verkar den närmast vara lika med den verksamhet som bedrevs inom hushållningssällskapets ramar. (s. 313) Samtidigt är det klart att biskopen själv står som en representant för upplysningen. Men han är en tvelaktig representant för upplysningens ideal. Han blir på sin ålderdom en bromsare, en konservativ, i en värld som tror på framsteget och framåtskridandet. En upplysning som ses som en löst sammansatt symbolvärld borde då rimligen anses ha levt vidare i nya politiska riktningar som liberalism och socialism, där tron på förnuft, framsteg och utveckling är några av de viktigaste konstituenterna. Biskopen, som inte uppfattade den nya tidens framstegsoptimism, kan ju knappast sägas vara en upplysningsmänniska i något annat avseende än att han med nostalgi ser tillbaka på den förgångna tid, som den gängse historiska periodiseringen brukar kalla upplysningen!

Christensson är en skicklig skribent. Den subjektivitet som han eftersträvar på det innehållsiga planet präglar naturligtvis också i mycket hög grad hans stil. Hans sätt att låta oss lära känna sina undersökningsobjekt, inifrån gestaltade genom en stream of consciousness, ofta flödande som hos en James Joyce, gör naturligtvis dessa personer till subjekt. Avhandlingsförfattaren har under resans gång förvandlat sig till skönlitterär författare. Visst är det förtjänstfullt med en forskare som bemödar sig om att göra sin framställning angenäm, som har vänt ryggen åt en vetenskaplig kurialprosa. Christensson skriver pastischerande och impressionistiskt. Men här uppenbarar sig en annan risk: den drivna och maniererade stilen tenderar att lägga sig som ett hinder mellan text och läsare och göra texten ogenomskinlig. Man önskar att Christensson hade stannat upp för att gå ner i djupare analys och därigenom ordnat och bättre hållit fram sina mest betydelsefulla resultat. Ja, det är tyvärr lätt att rada kritiska invändningar mot den här avhandlingens stil, mot det genreöverskridande språket, och samtidigt kvarstår faktum: de vetenskapliga resultaten är svåra att urskilja.

Nu består en avhandling som bekant också av noter. Det finns väl t.o.m. de som menar att det är just noterna som utgör den verkliga vetenskapliga diskursen. I slutet av sitt förord uppmanar författaren: ”Slutligen vill jag på alla vis uppmantra läsaren till att under läsningens gång göra sig omaket att konsultera noterna vilka inte sällan är av uppsamlade karaktär.” Eftersom noterna förpassats till en plats efter den löpande framställningen är denna uppmaning inte opåkallad. Vidare är

påpekandet att noterna ”innehåller en stor del av denna boks resonemang” också angeläget. Min kritik mot att framställningen alltmer övergår till att bli av skönlitterär karaktär skulle ju bli mindre pertinent om noterna på sedvanligt sätt tjänade till att upprätta nödvändiga referenser till källor och övrig forskning. Och visst: i noterna vidgas perspektiven, där blickas ut över de nationella gränserna. Där uppenbarar sig bl.a. de viktiga ledstjärnorna idéhistorikern Robert Darnton och socialantropologen Clifford Geertz. Men hade deras metoder och förhållningssätt, som ju i högsta grad inspirerat Christensson, diskuterats i den löpande framställningen hade kanske också läsaren bättre förstått hans framställningssätt. Det är alldeles klart att Geertz ”thick description” är en av de hörnpelare mot vilka Christensson lutar sig, när han med vällustig detaljrikedom lever sig in i tid och miljö. För en grundlig och förtjänstfull genomgång av den forskningstradition som Christensson ansluter sig till får man nu gå till hans egen artikel ”På spaning efter den svenska upplysningen” (*Häftan för kritiska studier*, 1992:1). Här finner man den forskningsöversikt som avhandlingens läsare förgäves letar efter. (Se också Jakob Christensson, ”Clifford Geertz – en antropolog för historiker?”, *Häftan för kritiska studier* 1991:3) På grund av att annan forskning – samtidig och pågående, svensk och internationell – så sällan tas med i Christenssons resonemang får man lätt uppfattningen att hans förhållande till annan forskning är problematiskt.

Christenssons avhandling har fått en synnerligen tilltalande utformning med hårda pärmar, högklassigt papper, vacker typografi, och inte minst viktigt, ett slösande rikt och intressant bildmaterial. Även på den punkten visar sig Christenssons avhandling skilja sig från mängden. Men något måste ha fallerat vid upprättandet av personregistret. Där fattas ett häpnadsväckande stort antal. Om det finns en urvalsprincip bakom personregistret borde denna naturligtvis ha klargjorts för läsarna.

Jag har här diskuterat Christenssons avhandling utifrån den gängse avhandlingsnormen. Att hans avhandling skiljer sig från denna på väsentliga punkter har framgått. Jag menar dock inte att ett normbrott i sig måste ses som något negativt. Men det är viktigt att det diskuteras och granskas för att det ska stå helt klart vilka konsekvenser det får. Min genomgång har hittills begränsat sig till att påpeka de förkluster jämfört med en konventionell vetenskaplig skrift som Christenssons nyorientering i det här fallet medfört. Att det också finns fördelar är klart. I en tid när den svenska historievetenskapen ofta kritiserats för att vara otillgänglig och en angelägenhet för de redan initierade, då Herman Lindqvists populariseringsraseri mera bidrar till att resa en

barriär mellan fackfolk och allmänhet än att få till stånd det offentliga samtalet om historien, borde kanske en avhandling av detta ovanliga snitt hälsas med tillfredsställelse, inte minst därför att den engagerar genom sin subjektiva framställning.

Därför menar jag att det misslyckandets tema som som går igenom avhandlingen (Gjörwells misslyckade förläggarsprojekt, Nordenskjölds misslyckade livsprojekt och Kullbergs misslyckade anpassning till sin tid) inte bör ses som signifikativt för avhandlingen. Mått utifrån den konventionella måttstocken håller den inte måttet på alla punkter men den är spännande, infallsrik och välskriven.

Christensson är en utomordentligt välorienterad arkivforskare. Utifrån de verkliga arkivdjupen har han hämtat upp fångslande material som han presenterat på ett sätt som åskådliggör begreppet den levda historien. Att sedan den svenska upplysningen inte lät sig fångas i svansen i den här omgången får man som läsare försöka ha överseende med. Så många märkvardiga bekantskaper har etablerats, så många åsikter, tankar och funderingar har korsats i ett samtal, oftare privat än offentligt, att det räcker mer än väl för att i en ny omgång starta jakten på upplysningen. Och det är i sig en förtjänst som knappast kan övervärderas!

Margareta Björkman

Bo Georgii-Hemming, *Träd. Ett försök till lacansk läsning av Walter Ljungquists berättelser, särskilt Jerk Dandelinsviten*. (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 33) Uppsala 1997.

Walter Ljungquists (1900–1974) rika och mångfacetterade författarskap har märkligt nog tidigare blott ägnats en enda avhandling: Bengt Nermans *Den skapande processen* (1976), vilken belyser Ljungquists verk fram till 1938. Nermans verk bygger på omfattande manuskriptstudier, samling av annat relevant material samt ett långt vänskapsförhållande med Ljungquist.

Bo Georgii-Hemmings doktorsavhandling *Träd* är ett arbete i en helt annan genre, nämligen ett försök till psykoanalytisk läsning av Walter Ljungquists ’oeuvre’, särskilt Jerk Dandelinsviten. I motsats till Nerman följer Georgii-Hemming författaren ända fram till *Sörj dina träd* (1975). Georgii-Hemmings metodiska fundament är dels Atle Kittangs Hamsunbok *Luft, vind, ingenting* (1984), dels en handfull texter av Jacques Lacan. Hjälpmedel är en uppsats av René Rasmussen om psykoanalys och textanalys och några lacantillämpningar, t.ex. Shoshana Felmans studium av E. A. Poe.

Bo Georgii-Hemming tar avstånd från Nermans teori om Walter Ljungquists ”självanalys” inför den litterära marknaden. Nerman hävdar att Ljungquist försatte